

David E. Fishman

PAŠERÁCI KNIH

Boj o záchranu židovských pokladů
před nacisty a komunisty

Z angličtiny přeložila Martina Neradová

Pistorius & Olšanská

Příbram 2018

Tato kniha vyšla s laskavým přispěním Ministerstva kultury ČR.

MINISTERSTVO
KULTURY

THE BOOK SMUGGLERS: PARTISANS, POETS, AND THE RACE
TO SAVE JEWISH TREASURES FROM THE NAZIS

Copyright © 2017 by David Fishman

Through arrangement with the Mendel Media Group LLC of New York

Translation © Martina Neradová, 2018

ISBN 978-80-7579-025-5

עליסאָן

"קום אַרויס צו מיר

מײַן טײַער זיס לעבן . . .

קום זשע אַרויס

כװיל מיט דיר צוזאַמען זײַן"

POZNÁMKA AUTORA

Většina z nás si uvědomuje, že holokaust představuje největší genocidu v dějinách lidstva. Známe záběry z koncentračních táborů a fotografie těl navršených na hromadách. Málokdo však uvažuje o holokaustu jakožto o aktu kulturního drancování a ničení. Nacisté nechtěli Židy pouze vyvraždit, chtěli vymýt i jejich kulturu. Miliony židovských knih, rukopisů a uměleckých děl tak putovaly do spaloven nebo na skládky a stovky tisíc významných knih skončily ve specializovaných německých knihovnách a institutech, kde měly sloužit ke studiu rasy, kterou nacisté zamýšleli vyhladit.

Pašeráci knih vyprávějí o životě vězňů, kteří se proti zlovolnému diktátu postavili, kteří nedopustili, aby byla jejich kultura pošlapána a obrácena v prach, a popisují nebezpečnou operaci, jíž se účastnili básníci a učenci, z nichž se ve Vilně, zvaném „litevský Jeruzalém“, stali partyzáni a pašeráci. Protivníkem zachránců byl nacistický „odborník“ na židovské otázky dr. Johannes Pohl, jehož do Vilna vyslal německý „rabovací“ úřad nesoucí název Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg s pověřením zničit tamní významné sbírky židovských knih nebo zajistit jejich převoz.

Němci nařídili čtyřiceti zotročeným vězňům, aby veškeré materiály probrali, roztrídili, zabalili a předali na místo určení. Členové pracovní skupiny, jíž se přezdívalo „papírová brigáda“, knihy pronášeli na holém těle německým strážným pod nosem. Koho chytili, ten stanul před popravčí četou v Ponarech nedaleko Vilna, kde docházelo k hromadným vraždám.

Po osvobození Vilna od Němců vydolovali přeživší členové „papírové brigády“ skryté kulturní poklady z bunkrů a úkrytů, ale brzy

pochopili neúprosnou pravdu: sovětské úřady, které Vilno spravovaly, byly k židovské kultuře stejně nepřátelské jako nacisté. Poklady musely být zachráněny podruhé a bylo třeba dostat je mimo sovětské území. Pašování knih a dokumentů přes sovětsko-polskou hranici přitom znamenalo stejné ohrožení na životě jako operace v ghettu.

Tato kniha vypráví o mužích a ženách, kteří projeví neochvějnou oddanost literatuře a umění a byli připraveni položit za ně život, a popisuje, jak byli lidé pera nuceni měřit síly se dvěma z nejkrvavějších režimů v dějinách.

Dovolil jsem si vžít se do svých protagonistů a představit si, co si v jistých okamžicích mysleli a co cítili, ale věci, které dělali, smyšlené nejsou – vycházel jsem z obsáhlých rešerší a dokumentace. Město, kde se tyto události odehrávají, nazývám převážně „Vilnem“, jménem nejbližším Vilne, jak mu říkali Židé v jidiš, ale v jistých souvislostech používám litevskou podobu „Vilnius“ nebo polský název „Wilno“.

Ve své podstatě jsou *Pašeráci knih* osobním příběhem: příběhem o lidech. Dovolte mi tudíž, abych vám jeden osobní příběh pověděl i já. Před několika lety jsem se při přednášce o vilenském ghettu letmo zmínil o statečnosti „papírové brigády“. Po skončení programu mě oslovil starší pán, který se pohyboval s pomocí chodítka, a řekl mi: „Já jsem v té brigádě několik měsíců pracoval. Sám jsem německým dozorcům pod nosem pronesl pěknou řádku knih a písemností.“ Byl jsem v šoku. Ani mě nenapadlo, že by byl v roce 2012 některý z hrdinů „papírové brigády“ ještě naživu. Ale poté, co zodpověděl záplavu mých otázek, jsem věděl nade vší pochybnost, že byl jedním z nich.

Třidevadesátiletý Michael Menkin dnes žije v domově s pečovatelskou službou v New Jersey. Je to jemný a elegantní muž, bývalý obchodník s drahokamy, který se svou úspěšnou podnikatelskou drahou nijak nechlubí. Těší se z radostí, jež mu přináší obyčejný

život: ze společnosti svého syna, dcery, šesti vnoučat a mnoha přátel a obdivovatelů. Patří mezi skalní příznivce státu Izrael a s hrdotí vzpomíná, jak ve vilenském domě jeho rodičů přespal vůdce mládežnického hnutí polských revizionistických sionistů Menachem Begin, který se později stal šestým izraelským premiérem. Mimoto je jedním ze zakladatelů washingtonského Muzea památky holokaustu.

Ve vilenském ghettu byl ovšem uvězněn jako vytáhlý osmnáctiletý kluk. Němci mu nařídili tahat krabice s knihami na nákladště – většina měla skončit ve spalovnách a papírnách, některé byly určeny pro převoz do Německa. Zde si vzal Michaela pod křídlo básník Šmerke Kačerginski a zasvětil ho do pašeráckého umění.

Zachraňování knih je z oněch let prožitých v ghettu jednou z mála věcí, na něž má Michael Menkin světlou vzpomínku. V Ponarech mu popravili maminku, dvě sestry a bratra. „Všichni jsme počítali s tím, že nás brzy zabijí. Proč aspoň neudělat dobrý skutek a nezachránit něco hodnotného? Nepamatuju si, jak se ty knihy a rukopisy, které jsem v práci ‚ukradl‘, jmenovaly, ale když v noci ležím v posteli, často si říkám: *Kdo ví? Možná jsem zachránil něco důležitého.*“

A o tom není sporu. Zachránil svou i naši lidskost.

O S O B Y

Šmerke Kačerginski. Věk v roce 1942: 34. Narozen ve Vilně, „litevském Jeruzalému“. Vyrůstal v sirotčinci, vzdělával se ve večerní škole, pracoval v tiskárně a psal poezii. Šmerke, jak mu všichni říkali, se přidal k literární skupině „Mladé Vilno“ a stal se jejím tepajícím srdcem a duší. Byl členem polské podzemní komunistické strany a autorem populárních politických písní. Jako nezávislý člověk, který dokáže čelit nástrahám, se po německé invazi do Vilna toulal sedm měsíců po venkově a vydával se za hluchoněmého Poláka. V dubnu 1942 se rozhodl vstoupit do vilenského ghetta, kde se stal nejoblíbenějším místním bardem.

Zelik Kalmanovič. Věk v roce 1942: 61. Narozen v lotyšském městě Kuldiga (německy Goldingen). Bytostný učenec a intelektuál Kalmanovič získal doktorát v oboru semitská filologie na Univerzitě v Königsbergu (nynějším Kaliningradu). Jeden jeho přítel kdysi poznamenal: „Jakmile přijde Zelik, obejdu se bez encyklopedie.“ Kalmanovič, vzor vážnosti a integrity, nastoupil v roce 1928 do funkce spolureditele vilenského Židovského vědeckého ústavu (YIVO). V předvečer druhé světové války se již coby padesátník přihlásil k židovské víře a sionismu. Ve vilenském ghettu apeloval na spoluvězně, aby si uchovali lidskou důstojnost a morální úroveň, čímž si vysloužil přezdívku „prorok z ghetta“.

Rachela Krinská. Věk v roce 1942: 32. Narodena ve Vilně. Oblíbená středoškolská učitelka dějepisu, která vystudovala Vilenskou univerzitu a ovládala středověkou latinu a němčinu. Její milostný poměr s bohatým, ale ženatým Josefem Krinským způsobil skandál, který šokoval mnohé z jejích přátel. Krinský se nakonec rozvedl a Ra-

chelu si vzal. Sotva několik týdnů po německém vpádu do Vilna ovšem zmizel, a tak se Rachela v nově zřízeném vilenském ghettu ocitla sama. Svou ani ne dvouletou dcerku nechala za hranicemi ghetta v péči polské chůvy. V ghettu jí byla zdrojem největší útěchy a odpoutání od bolesti četba poezie.

Herman Kruk. Věk v roce 1942: 45. Naroden v polském Płocku. Kruk, povoláním knihovník, se stal ředitelem největší veřejné židovské knihovny ve Varšavě. Byl to zapálený demokratický socialista, který věřil, že knihy jsou prostředkem, jenž povede k povznesení židovského dělnictva. V září 1939 utekl z Varšavy a jako běženec se usadil ve

Vilně. V roce 1940 měl možnost emigrovat do Spojených států, ale tuto nabídku nevyužil, protože hodlal pátrat po ženě a synovi, kteří zůstali uvězněni v nacisty okupované Varšavě. Když v roce 1941 Němci obsadili Vilno, stal se ředitelem knihovny tamního ghetta. Jakožto kultivovaný gentleman chodil zásadně v nablýskaných botách a s dokonalou manikúrou, z čehož neslevil ani v ghettu.

Avraham Suckever. V roce 1942: 29. Narozen v ruské Smorgoni (dnešní Smarhoni v Bělorusku). Suckever strávil dětství za světové války mezi běženci na Sibiři, kterou vnímal jako zasněženou říši divů. Byl vnukem rabína, ale sám jakožto apolitický estét věřil pouze v poezii. Stal se hlavním básníkem literární skupiny „Mladé Vilno“, s čímž ladily i jeho zasněžené oči a vlnité vlasy. Po německé invazi mnohokrát unikl smrti; jednou se dokonce ukryl v márnici, kde si vlezl do jedné z rakví. Choval mystické přesvědčení, že dokud bude plnit své poslání a psát skvostnou poezii, nemůže zahynout.

Johannes Pohl. Věk v roce 1942: 41. Narozen v německém Kolíně nad Rýnem. Vysvěcený katolický kněz, z nějž se stal nacistický plenitel knih. V biblických studiích pokračoval na Papežském orientálním ústavu v Jeruzalémě. Po návratu do Německa v roce 1934 se vzdal kněžství a přijal místo hebraistického knihovníka v Pruské státní knihovně. Vrozená píle a umanutá poslušnost mu pomohly stát se loajálním sluhou nacismu. Psal antisemitské články o judaismu a Talmudu. V roce 1940 nastoupil do německého nacistického úřadu Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg jako odborník na judaika. Do Vilna přijel v červenci 1941.

Ú V O D

*Vilno, Polsko okupované nacisty.
Červenec 1943.*

Básník Šmerke Kačerginski odchází z práce a vrací se do ghetta. Otročí v pracovní četě, která má za úkol třídit knihy, rukopisy a umění. Něco poputuje do Německa, zbytek skončí ve spalovnách a papírnách. Pracuje v Osvětami židovské kultury, kde se rozhoduje o tom, které knihy budou odvezeny a které lehnou popelem.

Na rozdíl od ostatních vězňů v Evropě obsazené nacisty nehloubí zákopy, aby zastavil Rudou armádu, nečistí zaminovaný prostor vlastním tělem ani netahá mrtvolky z plynových komor do spaloven. Přesto má za sebou náročnou směnu. Celý den dřel ve vilenské univerzitní knihovně, jejíž šedivý sál je po strop napěchovaný knihami. Jejich pracovní četou má na povel brutální německý dozorce Albert Sporket z Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg, který toho rána přistihl Šmerkeho a několik dalších dělníků, jak si předčítají báseň. Sporket, povoláním obchodník s dobyt看em, se rozeřval, až mu na krku pulzovaly žíly. Pohrozil dělníkům pěstí a vzápětí mrštil knihou na opačnou stranu místnosti.

„Tomuhle říkáte práce, vy šmejdi zlodějský? Tady nejste na dovolený!“ Varoval je, že bude-li se něco podobného opakovat, následky si přičtou sami, a práskl za sebou dveřmi.

Celé odpoledne dělníky neopouštěla nervozita. Obchodník s dobyt看em nakládal s nimi i s knihami jako se zvířaty, která je třeba využít, dokud nepřijde čas jejich porážky. Jestli je Sporket nahlásí gestapu, bude to jejich konec.

K Šmerkemu přistoupila jeho spolupracovnice a milenka Rachel Krinská, středoškolská učitelka vysoké postavy s hlubokýma hnědýma očima.

„Poneseš něco i dneska?“

Šmerke odpověděl jako vždy vesele a nadšeně. „Samozřejmě. Ten cvok si může zničehonic usmyslet, že pošle všechno pryč. Nebo že všechno půjde do stoupy. Děláme to pro budoucnost. Možná ne pro nás, ale pro ty, kteří nás přežijí.“

Šmerke si kolem těla ovinul starý vyšívaný pláštík na Tóru. Upevnil jej a zasunul za něj čtyři knížečky – vzácné staré tisky vydané v Benátkách, Soluni, Amsterdamu a Krakově. Druhý pláštík ho obepínal jako plenka. Zapnul si pásek a oblékl si košili a sako. Chystal se zamířit k bráně do ghetta.

Knihy už pronášel mnohokrát a vždy se v něm mísilo odhodlání se vzrušením a strachem. Věděl, co mu hrozí. Jestli ho chytí, pravděpodobně ho čeká poprava bez soudu, jako jeho kamarádka, zpěvačku Ljubu Levickou, kterou zadrželi, když u sebe měla pytlík fazolí. V nejlepším případě dostane od esesáka pětadvacet ran bičem nebo holí. Zastrkával si košili a myslel na to, jaký je to paradox. On, člen komunistické strany a dlouholetý zapřísáhlý ateista, který do synagogy od dětství ani nepáchl, nasazuje život za převážně náboženské artefakty. Cítil, jak jeho kůže načichla prachem předešlých generací.

Řada vracejících se dělníků byla neobvykle dlouhá. Vinula se podél dvou bloků před branou do ghetta. Z čela fronty se šířila šeptanda. U brány prý příchozí kontroluje sám SS-Oberscharführer Bruno Kittel. Mladý, vysoký, tmavovlasý a pohledný Kittel byl vzděláním hudebník a založením chladnokrevný vrah. Občas chodil do ghetta střílet vězně pro vlastní potěšení. Někoho zastavil na ulici, nabídl mu cigaretu a zeptal se: „Mohu vám nabídnout oheň?“ Když dotyčný přikývl, Kittel vytáhl pistoli a vpálil mu kulku do hlavy.

V Kittelově přítomnosti postupovali lитеvští strážníci i židovská policie důkladněji než jindy. Už blok od brány bylo slyšet nárek vězňů mlácených za pašované jídlo. Dělníci kolem Šmerkeho šmátrali pod šaty a po ulici se začaly kutálet brambory, chléb, zelenina a dříví

na otop. Na Šmerkeho ostatní sykali, jeho nafouklé tělo působilo příliš nápadně. Zatímco se blížil ke kontrolnímu stanovišti, jeho nevysvětlitelně robustní trup obklopený vyhladovělymi, zotročenými postavami přímo bil do očí.

„Zahod' to. Zahod' to!“

Ale Šmerke neposlechl. Věděl, že by ho to nezachránilo. I kdyby nechal hebrejské knihy a pláštíky na Tóru ležet na ulici, Němci by vypátrali, že s nimi má co do činění jeho pracovní četa. Knihy měly na rozdíl od brambor *ex libris*. Kittel by se mohl rozhodnout, že popraví celou četu, včetně Rachely a Šmerkeho nejbližšího kamaráda a básnického druha Avrahama Suckevera. A tak se Šmerke odevzdal osudu a pokoušel se připravit na rány, které budou následovat.

Všichni ostatní čekající si pečlivě prohledali kapsy a znovu a znovu se ujišťovali, že v nich nezbyla mince nebo papírek, které by mohly rozdmýchat Kittelův hněv. Šmerke se roztřásl. Fronta narůstala, až zastavila dopravu na Zawalné, jedné z hlavních obchodních tepen Vilna. Trolejbusy troubily. Nežidovští chodci se shlukovali naproti přes ulici a pozorovali to divadlo, někteří sbírali odhozený kontraband.

Náhle se zepředu ozvalo volání.

„Šel do ghetta!“

„Jdeme. Honem!“

Kittel, zjevně unavený dohledem nad monotónními tělesnými prohlídkami, usoudil, že udělá lépe, když se projde po svém panství. Fronta poskočila kupředu. Strážní, které jeho odchod zaskočil, byť jim přinesl úlevu, se otočili, aby zjistili, kam má Kittel namířeno, a valící se dav se ani nepokusil zastavit. Když Šmerke procházel branou s knihami pevně přitisklými k tělu, dolétly k němu poznámky závistivců.

„To má tak někdo štěstí!“

„A já nechal brambory na ulici!“

Tihle lidé neměli tušení, že Šmerke nenesl jídlo.

Šmerke kráčet po kočících hlavách v Rudnické ulici a do klapotu podrážek si začal broukat popěvek, který složil pro mládežnický klub v ghettu:

Mlád je každý, každý, každý, kdo jen touží,
ať je mu sto nebo pět,
staří mohou, mohou, mohou zas omládnout,
až nám vzejde nový svět.

V tajném bunkru hluboko pod ghettem, v jeskyni s kamennou podlahou vyhloubené ve vlhké hlíně, byly ukryty plechovky plné knih, rukopisů, dokumentů, divadelních memorabilií a náboženských artefaktů. Později onoho večera Šmerke do tohoto z nouze zřízeného depozitáře přidal své poklady. Než znovu zavřel tajný vchod do pokladnice, rozloučil se s pláštíky na Tóru i se vzácnými tisky něžným pohlazením, jako by to byly jeho děti, a protože byl básník tělem i duší, pomyslel si: „Naše přítomnost je temná jako tenhle bunkr, ale z těchto kulturních pokladů sálá příslib zářné budoucnosti.“¹

ČÁST PRVNÍ

Před válkou

PRVNÍ KAPITOLA

Šmerke – srdce a duše Mladého Vilna

Rodinu a přátele by ve snu nenapadlo, že ze Šmerkeho Kačerginského vyroste spisovatel. Čekalo se, že se stane nosičem jako jeho otec, nebo bude vykonávat nějakou jinou manuální práci. Rané dětství prožil na jedné z nejhudších vilenských ulic, a když mu v roce 1915, v onom těžkém prvním roce války, kdy mu bylo sedm let, zemřeli rodiče hladu, zdálo se, že je jeho osud zpečetěn. Bude z něj nosič. Možná kapsář. Nebo pašerák.

Nakonec se pašerákem doopravdy stal, byť pašerákem velmi výlučné kategorie. Coby vězeň vilenského ghetta kradl knihy ze skladu, v němž nacisté přechovávali kulturní poklady, aby zabránili jejich spálení či převozu do Německa. A v pašování knih dosáhl takové zběhlosti, že v něm pokračoval i pod sovětskou nadvládou. Ale než začal za knihy nasazovat život, stal se čtenářem a posléze spisovatelem, redaktorem a nakladatelem.¹

Jako kluk žil osiřelý Šmerke (jak zněla láskyplná zdrobnělina jeho hebrejského jména Šemarjahu v jidiš) spolu s mladším bratrem Jákobem u příbuzných, zejména u dědečka z otcovy strany. Většinu času ale oba bratři trávili na ulici. Když bylo Šmerkemu deset, dostal se do vilenského židovského sirotčince, kde se ocitl v noclehárně s dalšími sto padesáti dětmi, které stejně jako on přišly o rodiče ve světové válce. Šmerke byl malý, šilhavý a podvyživený, s příznaky křivice v podobě nafouklého břicha a oteklé hlavy. Chodil do základní školy Talmud-Tóra pro sirotky a chudé děti, financované židovskou obcí, kde se zotavil z nemoci a stal se dobrým žákem. Ke konci šestiletého učení četl díla jidiš esejisty a filozofa Chajjima Žitlovského.

Studijní úspěchy ovšem nebyly jeho největší devízou. Šmerke disponoval mimořádnou schopností získávat kamarády a vzniklá přátelství udržovat. Měl okouzlující, vřelý úsměv a nekonečnou zásobu energie a těšilo ho, když mohl druhým poskytovat podporu a pozornost, jichž se jemu v dětství nedostávalo. Na večírcích a sešlostech rád zpíval lidové písně a tlumeným hlasem vykládal různé historky. Spolužáky přitahoval jako magnet a učitelé se mu věnovali i mimo vyučování.²

V roce 1924 se v šestnácti letech stal učedníkem v Ejzenštatově litografické dílně, což mu umožnilo pronajmout si pokoj a odejít ze sirotčince. Mimoto navštěvoval Večerní školu J. L. Perece, kde mohla dělnická mládež získat středoškolské vzdělání. Školu vedli aktivisté z Bundu (Všeobecného dělnického židovského svazu), který byl hlavní židovskou socialistickou stranou v Polsku, a Šmerke se tak během studií seznámil s radikální politikou a zapojil se do dělnického hnutí.³ V osmnácti letech složil svůj první hit – politický popěvek „Barikády“, podle něhož měla být dělnická revoluce šťastným rodinným piknikem:

Táta, máma, synové staví barikády,
do boje se chystají dělnické brigády.

Kde se zdržel táta náš, nikdo nevyzvídá,
každý ví, že ulici s puškou v ruce hlídá.

Dneska máma nevaří, říká bratrům Hana,
pomáhat šla tátovi brzičko již zrána.

Barikádu vztyčily děti bez nesnází,
když jde kolem policajt, kámen po něm hází.

Písnička měla chytlavou melodii a na socialistických schůzích, demonstracích a v mládežnických spolcích po celém Polsku se šířila jako lavina. Všichni ji zpívali, ale málokdo znal jméno jejího autora.

Tento text plus několik dalších veršovanék a článků Šmerkemu umožnily, aby se v roce 1928 připojil ke skupině začínajících jidiš autorů Mladé Vilno. Na setkáních, která se konala kolem kuchyňských stolů, se projevoval především zpěvem lidových písní a neutuchajícím úsilím strhnout ke společnému zpěvu ostatní. Jeden ze spisovatelů později poznamenal, že Mladé Vilno nebylo mladé, dokud se na scéně neobjevil Šmerke.⁴

Jeho přítel, básník a spisovatel Chajim Grade, vzpomíná: „Jídla si sotva zobl, ale zpíval na celé kolo, se všemi melodickými nuancemi, a zpěv doprovázel gesty a mimikou. Písničku obvykle několikrát opakoval, dokud se lidem neomrzela. Potom si přiložil k uchu pravou dlaň, jako by mu uvnitř vibrovala ladička, a zamrkal: Pochopil – a poté se rozezvučela jiná melodie. Všichni přítomní se jí s radostí chytli, jako by na ni čekali celou dobu.“⁵

Šmerke neměl žádné spisovatelské manýry. Byl malé štíhlé postavy, měl vysoké čelo a masité rty, zkrátka vypadal jako obyčejný dělník, jímž ostatně byl. Nosil kulaté brýle s černými obroučkami, baret a pomačkané sako. A na rozdíl od většiny básníků byl dítětem ulice a uměl se přát. Když šel jednou v noci s přáteli tmavou uličkou a napadla je parta polských mladíčků, se zápallem se zapojil do rvačky. Několik útočníků zvalchoval a ostatní utekli.⁶

Mladý básník se těšil značné oblibě u dívek. Jeho charisma a vřelost bohatě vykompenzovaly malý vzrůst, švidravost a nevýrazný vzhled. Jeho přítelkyně většinou pocházely z menších měst v okolí Vilna, kam přijely teprve nedávno. Šmerke jim pomohl sehnat práci a bydlení. Ale když jim učaroval svým zpěvem, na rovinu jim řekl: „Nezamiluj se do mě, jinak budeš trpět.“ Všichni znali jeho slabinu: jestliže s ním dívka zůstala déle než několik měsíců, začal se nudit

a dal jí košem. Zato svým kamarádům, kteří se rekrutovali zejména z řad chudých dělníků a stěží se protloukajících spisovatelů, byl neochvějně oddán. Zlepšoval jim náladu žertováním, zpěvem a historkami, a když přišel k několika grošům, vzal je do kavárny na čaj nebo vodku.⁷

Za víkendových večerů Šmerke špacíroval ulicemi Vilna obklopený houfem lidí, usmíval se a vtipkoval s kdekým. Přesto býval první, kdo si všiml, že se k němu blíží ten či onen známý. „Jak je?“ zvolal v takovém případě a potřásl příchozímu rukou s takovým rozmachem, jako by ho chtěl plácnout po rameni. Rozproudil se hovor a známý se připojil ke Šmerkeho bandě, byť třeba původně pospíchal na schůzku s někým jiným.

Přestože Šmerke působil lehkovážně a rozjařeně, politiku bral vážně. Za studií ve večerní škole financované socialisty vstoupil do zakázané komunistické strany. Dvojí pohroma, kterou v Polsku představovaly bída a antisemitismus, způsobila, že Sovětský svaz vypadal z druhé strany hranice jako útočiště, v němž panuje svoboda a rovnost. Jeho podzemní politická činnost, spočívající v uvazování rudých praporů k telegrafnímu vedení uprostřed noci, tisknutí protivládních prohlášení, která posléze zanechával před místní policejní stanicí, nebo v organizování nezákonných pouličních demonstrací, vedla k několika zatčením a krátkodobým pobytům za mřížemi.

Šmerke byl neustále sledován polskou tajnou policií, a proto učinil preventivní opatření. Své články v newyorském komunistickém deníku *Morgn-frayhayt* (Ranní svoboda), vycházejícím v jidiš, psal pod pseudonymem a do redakce je posílal buď po turistech, nebo z fiktivní adresy ve Varšavě. A se svými literárními přáteli o politické činnosti nemluvil.⁸

Šmerke byl ale především srdcem i duší Mladého Vilna, životodárnou silou večírků a sešlostí. Nepatřil k nejproduktivnějším ani k nejtalentovanějším literátům, ale byl tím, kdo skupinu stmeloval

a kdo konejšil ega soupeřících spisovatelů. Byl organizátorem (vedoucím, jednatelem, redaktorem a propagátorem) a jeho zásluhou se z Mladého Vilna stalo literární bratrstvo, společenství spisovatelů, kteří si vzájemně pomáhali a povzbuzovali se.⁹

Jeho vlastní tvorba byla výrazně politická. Povídka „Amnestie“, kterou zveřejnil v roce 1934, líčí neutěšené životní podmínky politických vězňů v polském kriminále, jejichž jedinou nadějí je milost od hlavy státu. Šmerke chtěl, aby příběh prošel cenzurou, proto ho zasadil do německé věznice. Řada detailů nicméně prozrazovala, že skutečným dějištěm je Polsko. (Hitler amnestie nevyhlašoval.) Na konci povídky si vězni uvědomí, že je „nikdo neosvobodí“. Že to budou muset udělat sami s podporou dělnických mas.¹⁰

Když o členství v Mladém Vilnu požádal začínající básník Avraham Suckever a skupině předložil k posouzení skvostnou přírodní lyriku, Šmerke ho varoval: „Avrašo, nežijeme v době křišťálu, ale ocele.“ Přihláška byla zamítnuta a Suckever byl do skupiny přijat teprve o několik let později. Nakonec se stal největším básníkem dvacátého století tvořícím v jidiš.

Osobnostně i poeticky představovali Šmerke a Suckever protiklady. Avrom Suckever byl synem středostavovského kupce a vnukem rabína. Byl to apolitický, hloubavý a egocentrický estét, pozoruhodně pohledný mladý muž se zasněnými očima a hustými vlnitými vlasy. Protože strávil dětství za světové války jako uprchlík mezi Kyrgyzy na Sibiři, měl pochopení pro krásu sněhu, mračen a stromů i exoticky znějící jazyk. Po válce se usadil ve Vilně, navštěvoval soukromé školy a důkladně se obeznámil s polskou poezií. To se o Šmerkem, kterému se dostalo pouze vzdělání v jidiš, říct nedalo. Ale když se Avrom přidal k Mladému Vilnu, stali se z těch dvou nejbližší přátelé.¹¹

V druhé polovině třicátých let 20. století Polsko zesílilo represe vůči komunistům, aby si udrželo dobré vztahy se západním sousedem, nacistickým Německem. Šmerkeho politický aktivismus vedl

úřední moc k podezření, že jeho literární skupina není ničím jiným než revoluční buňkou. Většina nákladu literárního časopisu *Mladé Vilno* bývala zabavena a koncem roku 1936 byl Šmerke zatčen za redaktorskou činnost. Posléze stanul před soudem a čelil obvinění z narušování veřejného pořádku. Proces se rozvinul ve zdlouhavé soudní rokování o významu jistých veršů. Nakonec soudce Šmerkeho neochotně osvobodil a poslední zkonfiskované číslo časopisu bylo uvolněno do oběhu. Když Mladé Vilno a Šmerkeho kamarádi oslavovali vítězství v místní kavárně, žertovali a zpívali, Suckever pronesl přípitek: „Ať žije šmerkismus!“ Šmerkismus byla schopnost překonat jakoukoli překážku odhodláním, bujarým optimismem a smyslem pro humor.¹²

Vypuknutí druhé světové války pro Šmerkeho paradoxně znamenalo další důvod k oslavě. Prvního září 1939 napadlo nacistické Německo Polsko ze západu a Varšava se ocitla v německém obklíčení, ale východní část Polska v souladu se sovětsko-německým paktem o neútočení obsadil Sovětský svaz. Do Vilna vstoupila Rudá armáda. Pro většinu Židů představovali Sověti menší zlo než nacisté. Ale pro Šmerkeho byl příjezd Rudé armády splněným snem – do jeho milovaného rodiště zavítal komunismus. Spolu s přáteli strávil příští páteční večer zpěvem, popíjením a sněním.

Jenomže pouhých několik týdnů po oslavě přišlo zklamání, protože Sověti se rozhodli předat Vilno nezávislé Litvě, kapitalistickému a autoritářskému státu. Šmerke odjel do Bělostoku, města sto šedesát kilometrů jihovýchodně od Vilna, které zůstalo pod sovětskou nadvládou, aby mohl dál žít svůj sen a budovat komunismus. Začal pracovat jako učitel a voják a zůstal tam téměř rok. Když v červnu 1940 Sověti obsadili Vilno podruhé a prohlásili je hlavním městem Litevské sovětské socialistické republiky, odjel domů s pevnou vírou, že továrny budou řídit dělníci a nezaměstnanost se stane minulostí.

K všeobecnému překvapení se Šmerke vrátil ženatý. Jeho žena, Barbara Kaufmanová, utekla z Německem okupovaného Krakova a stejně jako Šmerke byla oddanou komunistkou. V jiných ohledech se ovšem jemu ani jeho předchozím přítelkyním v ničem nepodobala. Pocházela ze středostavovské rodiny, mluvila dokonalou polštinou a písne ani literaturu v jidiš neznala. Šmerkeho kumpáni ji příliš v lásce neměli – připadala jim upjatá a chladná – a jí zase vadilo, že musí o manželovu pozornost soupeřit se všemi jeho přáteli.¹³

Šmerke byl ovšem spokojený. Znovu se ocitl mezi kamarády, byl zamilovaný do kultivované a krásné ženy a patřil mezi občany „nej-spravedlivější společnosti na světě“. Kdo mohl žádat víc?¹⁴

Šmerkeho vzestup ze sirotka na literáta nebyl sice běžný – jeho mladší bratr se stal zámečnickem a s těžší přelouskal noviny –, ale ve Vilně přezdívaném „litevský Jeruzalém“, kde se knihy a studium těšily nejvyšší vážnosti, nebyl jeho osud nijak mimořádný. Instituce jako škola Talmud-Tóra nebo Večerní škola J. L. Perece proměnily mnohé děti ulice ve vášnivé čtenáře. Šmerkeho spojení s knihami bylo ovšem daleko hlubší. Uvědomoval si, že knihy ho zachránily před životem plným zločinu a zoufalství. A když přišla doba, kdy jim to mohl oplátit a zachránit je před zničením, považoval to za svou povinnost.

DRUHÁ KAPITOLA

Město svaté knihy

Šmerke Kačerginski se nesmírně rád chlubil Vilnem před židovskými spisovateli a intelektuály z Varšavy nebo New Yorku. Někdy se bez ohlášení zjevil na jejich prahu či v hotelovém pokoji, aby jim nabídl prohlídku pamětihodných míst. Vilno mělo 193 tisíc obyvatel, z nichž 28,5 procent tvořili Židé. Po Varšavě, Lodži a Lvově tu žila početně největší židovská komunita v celém Polsku, ale kulturně bylo Vilno hlavním městem východoevropského židovstva, tzv. „litevským Jeruzalémem“.¹

Legenda praví, že Vilno si tento vznešený titul vysloužilo v první dekádě sedmnáctého století, kdy si řeklo o členství v radě litevských židovských obcí. Starší obce z Grodna, Brestu a Pinsku ovšem vilenské nechtěly pustit mezi sebe, protože je považovaly za nevýznamného a malého parvenu. Vůdci vilenské obce na zamítavou reakci odpověděli plamenným dopisem, v němž mimo jiné stálo, že mají ve svých řadách 333 obyvatel, kteří znají nazpaměť celý Talmud. Pisatelé zdůrazňovali symbolickou důležitost zmíněného čísla. Každé písmeno hebrejské abecedy má totiž konkrétní numerickou hodnotu (alef číslo 1, bet číslo 2 atd.) a číslo 333 je numerickým ekvivalentem slova *šeleg* neboli sníh. A Vilno, jak se praví v onom dopise, je čisté a neposkvrněné jako čerstvě napadaná sněhová pokrývka.

Členové rady užasli a zastyděli se. Učenců, kteří by dokázali odrecitovat Talmud po paměti, by se v jejich obcích našlo sotva tucet. Jeden z rabínů povstal a prohlásil: „Vilno musí mít křeslo v radě. Je to litevský Jeruzalém.“²

Před prohlídkou památek Šmerke americkým hostům poskytl základní dějinná fakta: Vilno se nachází mezi Varšavou a Sankt Petěrburgem (Leningradem) a posledních čtyři sta let mu vládne buď Polsko, nebo Rusko. Ve středověku, kdy se mu říkalo Vilnius, ovšem bylo hlavním městem Velkoknížectví litevského, rozlehlého státu sahajícího od Baltského moře až k moři Černému a zabírajícího většinu Běloruska, Polska a Ukrajiny. Obyvatelé Vilniusu byli na evropské půdě posledními pohany a na katolickou víru přešli teprve v roce 1387. Mluvili litevsky, neslovanským jazykem vzdáleně příbuzným sanskrtu.

Potom nad nimi začali přebírat vládu expandující sousedé. V roce 1569 se velkoknížectví stalo součástí polského státu, což vedlo k přílivu polštiny a polské kultury. Vilnius se proměnil ve Wilno, sídlo polské univerzity a centrum polského tiskařství. V roce 1795, během poslední fáze dělení Polska, si celou oblast podrobili Rusové, kteří Wilno přejmenovali na Vilno a udělali z něj hlavní město severozápadního koutu carského impéria. Ve školách se začalo vyučovat výhradně v ruštině a mnohé katolické kostely byly předělány na chrámy ruského pravoslaví. Když se na konci první světové války usadil prach, město bylo po sto dvaceti pěti letech ruské nadvlády vráceno Polsku.

Ale Židé navzdory všem mocenským zvrátům nikdy nepřestali tuto oblast nazývat Litvou a Vilno pro ně zůstávalo litevským Jeruzalémem.

Svou osobitou prohlídku Šmerke zahajoval v samém epicentru: u katedrály stojící poblíž břehů Viliji. Působivá gotická stavba vyrostla na troskách pohanské svatyně, kterou Litevci strhli, když se právě na tomto místě přihlásili k římskokatolické církvi a nechali se pokřtít v nedaleké řece.

Upozornil hosty na sochy světců zdobící exteriér katedrály, včetně vousatého Mojžíše s rohy v životní velikosti, jenž se vyjímal

ve výklenku u vchodu, v ruce Desatero. O jeho nezvykle prominentním umístění v průčelí budovy kolovala mezi vilenskými Židy následující legenda: Katedrálu postavil italský architekt, který ke katolictví konvertoval z judaismu. Po dokončení Mojžíše prý oznámil, že se chystá vysochat poslední postavu, která bude zobrazením samotného Pána. Jenže jakmile se pustil do práce na díle tak troufalém, prohnala se městem nenadálá bouře a smetla ho z piedestalu. Sochař pád nepřežil a Mojžíš na něj dodnes hněvivě shlíží a ukazuje na druhé přikázání: „Nezobrazíš si Boha zpodoběním něčeho.“³

Ve Vilně se bez židovské historiky neobešla ani katedrála.

Odtamtud Šmerke vedl návštěvníky Wilenskou ulicí, rušným bulvárem se spoustou židovských či polských krámků a živností: domácí potřeby, pletené zboží, zdravotnické potřeby, luxusní krejčovský salon, zubař. Cestou se zastavil před divadlem Helios, kde v roce 1921 proběhla světová premiéra *Dibuka*, nejslavnější divadelní hry napsané v jidiš z pera S. Anského, a před redakcí listu *Der tog*, nejváženějších židovských novin ve Vilně.

Šmerke kráčet dál, dokud nedošel k Niemiecké ulici a k úzkým, krivolakým uličkám staré židovské čtvrti, které ji křížovaly. První Židé se tu usadili na počátku šestnáctého století a v roce 1551 vydal polský král Zikmund II. Augustus královskou listinu určující tři ulice, v nichž Židé směli bydlet. Na jedné z nich, nazvané Żydowska, byla roku 1572 postavena synagoga, z níž se časem stala Velká synagoga neboli v jidiš *štot-šul*.

Zvenčí nebudila budova synagogy kdovíjaký dojem, zejména ve srovnání s katedrálou. Měla výšku pouhých čtyř podlaží, protože královský výnos stanovil, že synagogy musí být nižší než místní kostely. Ale jakmile člověk vstoupil, čekal ho sestup ze schodů, a když v přízemí zvedl hlavu, oslnily ho mramorové sloupy, nábytek z dubového dřeva, výzdoba ze slonoviny, stříbrné ornamenty a křišťálový lustr. Svatou schránu zakrývala saténová opona vyšívána zlatem.

Říká se, že když v roce 1812 navštívil Velkou synagogu Napoleon, užasl a zůstal stát na prahu neschopen slova.

Tmavá skvrna na střeše pochází podle pověsti z roku 1794, kdy ve městě probíhalo Kościuszkovo povstání, neúspěšný pokus obnovit polské království poté, co většinu polského území zabralo Rusko. Zatímco v ulicích Vilna zuřily boje mezi ruskými dobyteli a polskými rebely, Židé se shromáždili ve Velké synagoze a modlili se za Boží ochranu. Střechu zasáhl dělostřelecký granát, ale nevybuchl, pouze uvízl uvnitř. Ještě o sto let později odříkávali členové kongregace jednou za rok v den onoho zázraku děkonné modlitby.⁴

Potom Šmerke zavedl hosty na dvůr synagogy, tzv. *šulhojf*, a upozornil je na tucet domků sloužících k modlitbě a studiu, jež zabíraly většinu prostoru a jimž se říkalo *klojzy*. Na zdi ve dvoře ukazovalo čas jednotlivých bohoslužeb, zapalování svící o pátečním večeru a konce šabatu osm nástěnných hodin s ciferníky označenými hebrejskými číslicemi. „U hodin“ se scházeli věřící, kolemjdoucí i žebrači a zeď byla polepená oznámeními pro veřejnost.⁵

Přestože Velká synagoga představovala nejznámější židovskou památku, nebyla pro Židy nejuctívanějším svatým místem. Tato výsada patřila domu na druhé straně dvora, který býval domovem Vilenského gaona neboli vynikajícího učence a rabína Elijaha (1720–1797), který byl synem Šloma Zalmana a svatým patronem a významnou kulturní postavou vilenské židovské obce.

Samotářský rabín Elijahu proslul hlubokým pohroužením do studia svatých knih, jež prakticky vylučovalo jakoukoli jinou činnost. Okenice míval zavřené, aby ho nerozptylovalo okolí a hluk z ulice. Spal jen velmi málo a ven vycházel zřídkakdy. Ačkoli bydlel jen několik kroků od Velké synagogy, tamních bohoslužeb se neúčastnil. Raději si zřídil soukromou modlitebnu (*klojz*) u sebe doma, kde se modlival spolu se svými žáky. Ti se tam nepřestali scházet k modlitbě a studiu ani po jeho smrti a posléze svá místa postoupili následující generaci učenců.

Synagoga Vilenského gaona neměla na rozdíl od ostatních vilenských synagog ženskou část. Zvláštní byly ostatně i vlastní bohoslužby, jejichž liturgická pravidla lišící se od standardního východoevropského ritu stanovil sám rabín Elijahu. Návštěvníci, kteří směli být těmto bohoslužbám přítomni od konce devatenáctého století, se nezvyklé poslušnosti obřadu podivovali.

Středobodem synagogy byla pamětní deska na jižní stěně, která označovala místo, kde rabín Elijahu po čtyřicet let sedával a studoval Tóru. Nad deskou hořelo věčné světlo, jaké se obvykle nacházelo v přední části svatostánku nad svatou schránou. Tahle synagoga se ovšem pyšnila hned dvěma věčnými světly – jedním ve svatostánku a druhým nad „gaonovým místem“ při pravé zdi. Pod deskou byl výklenek obdélníkového tvaru, odkud by se dalo řečnit nebo kázat a který sloužil nejen jako upomínka na gaona, ale také jako zábrana pro kohokoli, kdo by se chtěl usadit na rabínově místě.⁶

Místní historik v roce 1918 poznamenal: „Gaonův klojz nahání strach a vzbuzuje úctu. Když vejdete dovnitř a spatříte talmudisty s šedivými plnovousy, zdá se vám, jako by se ve vzduchu stále vznášel gaonův duch.“ A v průvodci se psalo: „Gaonův klojz je klenotem i korunou litevského Jeruzaléma.“⁷

Rabín Elijahu symbolizoval étos židovské komunity, která považovala za nejvyšší životní hodnotu knihu. Když si evropští Židé představovali „litevský Jeruzalém“, neviděli v duchu synagogy, sochy či jiné pamětihodnosti, ale Talmud ve foliovém formátu s nápisem „Vilne“ vyvedeným na spodku titulní strany velkým tučným písmem. Jidiš spisovatel Šalom Aš vzpomínal, jak se v chlapeckých letech, kdy studoval Talmud, domníval, že toto velké dílo judaismu bylo ve Vilně nejen vytištěno, ale také napsáno.

V této fázi prohlídky, poté co hosty seznámil s katedrálou, Velkou synagogou a gaonovým klojzem, měl Šmerke patrně náboženských památek po krk. Zbožný rozhodně nebyl a do synagogy nevkročil při jiné příležitosti, než když prováděl hosty. Proto ho jistě

těšilo, že další zastávkou bylo místo, kde se cítil jako doma: židovská obecní knihovna.

Knihovna nesla jméno svého zakladatele Matitjaha Strašuna, bohatého podnikatele, učenice a bibliofila, jehož soukromá sbírka knih připadla – jak si to přál – po jeho smrti v roce 1892 židovské obci. Sbírkou obsahovala pět hebrejských inkunábulí (knih vytištěných před rokem 1501), mnoho tisků z Benátek šestnáctého století (které byly prvním významným centrem hebrejského knihtisku) a dalších vzácných tisků. Po Strašunově smrti se v kruzích vilenské židovské elity stala z odkazování knih židovské obci móda a místní knihovna se tak rychle rozrůstala.

Obecní rada se rozhodla pro stavbu nové knihovny přímo v historickém srdci židovského Vilna – ve dvoře přiléhajícím k Velké synagoze. Výběr místa byl symbolický: knihovna měla být považována za intelektuální svatyni. Rada se také příznačně usnesla, že veřejná instituce bude otevřená sedm dní v týdnu, včetně šabatu a židovských svátků. (Podle pravidel však bylo v tyto dny zakázáno dělat si v čítárně poznámky či jiné písemné záznamy.) Četba a studium tvořily nedílnou součást života; od těchto činností nebylo třeba „odpočívat“.

Ve třicátých letech už sbírka činila čtyřicet tisíc svazků.

Strašunova knihovna sloužila jakožto intelektuální středobod židovského Vilna. Na uvolnění jednoho ze stovky míst podél dlouhých obdélníkových stolů se často stála fronta. Mladí čtenáři sedávali ve večerních hodinách na parapetech nebo se opírali o zdi. Právě zde se střetávaly staré i nové aspekty židovského života: voušatí rabíni s mladými sekulárními průkopníky, kteří měli kolem krku uvázaný modrý nebo červený šátek.

Šmerke v knihovně strávil ne jeden večer četbou jidiš i světové literatury a u příležitosti pětáctýřiceti let od jejího založení napsal článek „Prach, který osvěží“.⁸

Téměř stejně proslulosti jako instituce samotná se dostalo i jejímu knihovníkovi Chajklu Luskému, jenž zajišťoval vše, od

poradenství a výpůjček přes akvizice a restaurátorství až po úklid. Vousáč Lunski byl inventářem židovského Vilna, mužem, který přemostoval veškeré propasti rozdělující židovskou obec. Jako věřící opouštěl pracoviště, aby se účastnil odpoledních modliteb ve Velké synagoze, ale současně byl přívržencem moderní hebrejské a jidiš literatury a ke každému básníku či básniřce, kteří k němu zavítali, se choval jako k váženému hostu. Coby zapálený sionista snil o tom, že bude jednoho dne pracovat v jeruzalémské knihovně, zároveň však udržoval přátelské styky se socialisty. Na samém počátku dvacátého století sbíral ilegální pamflety s revolučním obsahem, jako byla brožurka Bundu „Pryč s autokracií!“, a ukrýval je v nitru knihovny. Když se carští policisté dozvěděli, že knihovna schraňuje podvratnou literaturu, vyhrožovali, že ji nechají zavřít.

Lunski nevystudoval knihovnictví – do druhé poloviny dvacátých let dokonce ani nezapisoval knihy do katalogu –, ale nedostatek vzdělání dokázal bohatě vynahrazovat erudicí a vřelostí projevovanou knihám i čtenářům. „Všechny tituly znal nazpaměť a z hlavy uměl říct, na jaké polici je která kniha umístěna, jako by šlo o adresy jeho blízkých přátel,“ vzpomínal jeden ze čtenářů. Lidé ho měli rádi a přezdívali mu „strážce litevského Jeruzaléma“.⁹

Po prohlídce knihovny Šmerke patrně zavedl hosty do restaurace Volfa Usjana, známé jako U Velfkeho. Restaurace sídlící na rohu ulice Niemiecké a Żydowské měla otevřeno celou noc, a proto se tu často scházela vilenská židovská bohéma. Mezi lidmi koloval vtípek, že když ze synagogy odchází poslední talmudista na kutě, U Velfkeho to začíná kлокотat. Podnik nabízel nejlepší židovskou kuchyni ve městě a velké porce: játra na cibulce, gefilte fiš, vařené hovězí a pečenou husu.

Jídelny tu byly dvě. V přední místnosti s barem se setkávali drožkáři, místní tvrdáci a vilenské židovské podsvětí. Zadní salonek byl oblíbený mezi milenci a lidmi z kulturní sféry – herci, spisovateli,

intelektuály a jejich významnými hosty. Občas se stávalo, že nucený spisovatel neměl na útratu a zaplatil za něj někdo z podsvětí.

V zadním salonku byl taneční parket a z rádia tu hrála hudba. Majitel se ladně pohyboval mezi oběma místnostmi a každého z hostů srdečně vítal.

Velfkeho nejslavnějším štamgastem byl bujarý výstředník a jidiš herec Avraham Morevski, který se proslavil rolí chasidského rebeho v *Dibukovi*. Morevski v podniku večerel po každém představení. Byl to mohutný muž s tomu odpovídajícím apetitem (a s ještě větším egem), a tak si pokaždé objednal pět nebo šest pokrmů, do nichž se pustil jako hladový vlk. Říkalo se, že za jídlo Velfkemu neplatí podle počtu chodů, ale podle hodinové sazby.

Kdo nezašel do restaurace U Velfkeho, jako by ve Vilně nebyl.¹⁰

Po přestávce na občerstvení Šmerke přehodil výhybku a představil hostům moderní instituce vilenské židovské kultury. Z Niemiecké zabočil do Rudnické, kde návštěvu upozornil na Jidiš reálné gymnázium a Židovský hudební institut, které se nacházely v tomtéž rozlehlém dvoře. Reálné gymnázium mělo ve Vilně dobré jméno a patřilo k několika málo polským středním školám, na nichž se vyučovala pokročilá chemie a fyzika v jidiš. V hudebním institutu se žáci učili hře na nejrůznější nástroje a zpěvu se zaměřením na vážnou hudbu. Mimoto se tu rovněž inscenovaly opery, jako byla *La traviata*, *Carmen*, *Tosca*, *Madam Butterfly* nebo *Aida*.

A potom se šlo Zawalnou do Kwaszelné, kde sídlily tiskárny a redakce Kleckinova nakladatelství, nejprestižnějšího jidiš nakladatelského domu na světě. Jeho zakladatel a ředitel Boris Kleckin tiskl podzemní literaturu pro hlavní židovskou socialistickou stranu Bund již v devadesátých letech 19. století. Za tímto účelem sestrojil tiskařský stroj, který bylo možné ukrýt v rámu speciálně vyrobeného jídelního stolu. Když v roce 1905 ruské impérium vyhlásilo

svobodu tisku, rozhodl se svou činnost legalizovat a stát se podnikatelem. S idealistickou představou o knihách jakožto prostředku k nápravě světa se nicméně nikdy nerozešel. Jistě k tomu přispěla i skutečnost, že si nemusel dělat starosti s penězi: bohatství mu přinesly nemovitosti, lesy a obchod s řezivem zděděné po otci.

Kleckinovo nakladatelství se vyznačovalo vydáváním edic vysoké kvality, např. sebraného díla Jicchoka Lejba Perece, otce moderní jidiš literatury, které sestávalo z devatenácti svazků. Kleckin byl sekulárním dědicem vilenského Rommova nakladatelství, v němž vyšlo klasické, dvacetisvazkové vydání Talmudu známé jako *Šas Vilne*. Ve zdařilých překladech tu vycházela také tvorba velkých evropských autorů, jako byli Maxim Gorkij, Charles Dickens, Thomas Mann, Knut Hamsun nebo Romain Rolland. Ale Kleckin nezapomínal ani na díla učenců. V překladu z hebrejštiny vydal například klasické dějiny chasidismu Simona Dubnowa a v překladu ze starořečtiny *Válku židovskou* Josefa Flavia.

V roce 1925 Kleckin přestěhoval sídlo svého nakladatelského impéria do Varšavy a vilenskou redakci proměnil v pobočku. Nakladatelství se ovšem na počest svým kořenům nadále jmenovalo „Vilenský nakladatelský dům Borise Kleckina“. Mnozí milovníci literatury znejistěli, když na titulní straně knihy spatřili současně označení „Vilenské nakladatelství“ i „Varšava“. Jenže tento protimluv měl svou logiku. Vilno bylo symbolem kvalitní židovské kultury a razítko „Vilna Press“ bylo puncem znamenitosti.¹¹

Poslední zastávkou Šmerkeho okruhu byla budova Židovského vědeckého ústavu na ulici Wiwulského. Ústav, zkráceně YIVO – *Yidisher visnshaftleker institut*, byl moderním výzkumným zařízením, které používalo metody humanitních a sociálních věd ke studiu židovského života. Organizační schůze ústavu, založeného v roce 1925, se konaly v Berlíně, ale Vilno hrálo natolik ústřední roli, že zakladatelé nemohli jinak než je učinit městem sídelním, zatímco v Berlíně, Paříži a New Yorku ustavili pobočky.

Hybnou silou ústavu byl brilantní učenec Max Weinreich, bývalý aktivista Bundu a student dějin, lingvistiky a literatury na univerzitě v Sankt Petěrburgu. Během ruské revoluce z roku 1917 koketoval s politickou novinářinou, ale poté se rozhodl pro doktorské studium lingvistiky na univerzitě v německém Marburgu. Jeho mateřským jazykem sice byla němčina, přesto se stal vynikajícím studentem a veřejným propagátorem jidiš. Ve Weinreichově osobě se mísila formálnost německého profesora se společenskou angažovaností bundisty. V roce 1931 se stal obětí antisemitského útoku, jehož následkem téměř oslepl na jedno oko.

Ústav vydal přes dvacet čtyři tisíc stránek akademických textů týkajících se především lingvistiky literatury, dějin, folkloru, hospodářství, psychologie a školství. Značnou energii věnoval také budování knihovny a archivu. YIVO nedisponoval finančními prostředky, které by mu umožňovaly nakupovat vzácné tisky, a proto apeloval na sběratele (*zamlers*), aby mu materiály vztahující se k místním obcím poskytovali dobrovolně. V roce 1929, pouhé čtyři roky po založení ústavu, působilo napříč východní Evropou i celým světem 163 sběratelských skupin spjatých s ústavem. Sběratelé posílali lidové písně, idiomy a povídačky odposlechnuté v rodině nebo od přátel, letáky, plakáty a divadelní programy, které většina ostatních lidí vyhazovala, i vzácné ručně psané záznamy a doklady nalezené při prohledávání půdních prostor synagog. Výzvou k dobrovolnému sběratelství tak YIVO zapojil do akademického bádání lidové masy.

Rozlehlá budova ústavu, postavená v roce 1933, se nacházela v čísle 13 na poklidné, stromy lemované Wiwulského ulici, vzdálené od ruchu městského centra i od špinavých uliček židovské čtvrti. Zařízení bylo čisté, světlé a vybavené nejmodernějším skladem. Šmerke by se s radostí zapsal do jednoho z nabízených akademických programů, poprvé vypsaných v roce 1935, jenže nesplňoval studijní předpoklady – neměl maturitu.

Ústav byl národní akademií lidí bez vlastního státu – Židů z východní Evropy – a Weinreich této akademii předsedal. Jednalo se o instituci, jež pro desítky tisíc Židů žijících v zemi, která jimi obecně vzato opovrhovala, představovala zdroj etnické pýchy a sebe-potvrzení. A protože existovala zásluhou skromných darů a dobrovolnického ducha, aniž by se dočkala uznání či dotací ze strany polského státu, byla vnímána jakožto projev židovské vůle přežít tváří v tvář nepřízni osudu.¹²

Zde Šmerkeho prohlídka Vilna končila. Nadešel čas pro závěrečný komentář. Šmerke svému hostu připomněl, že nejstarší ztělesnění litevského Jeruzaléma (Velkou synagogu) dělí od ztělesnění nejmladšího (YTVO) pouhých dvacet minut chůze: 350 let za méně než půl hodinu. Pozastavil se nad tím, jak jsou si tyto dvě instituce – synagoga a moderní vědeckovýzkumný ústav – kulturně vzdálené, ale zdůraznil i jejich skrytou kontinuitu. Židovské Vilno se odevzdalo lidské mysli. Odhodlaně se hlásilo k předpokladu, že intelektuální bohatství se může rozmnožovat uprostřed chudoby a perzekuce, že může nepříznivé podmínky nejen zmírnit, ale dokonce zastínit.

Vilenští Židé vykládali historku ze života Vilenského gaona a z její pointy si udělali svůj slogan. Při jedné ze vzácných příležitostí, kdy rabín Elijahu opustil ústraní svého domova a vyšel na ulici, si ho povšimla banda školáků. Když začali pokřikovat „Vilenskej gaon, vilenskej gaon!“, rabín Elijahu se k nim otočil a jednomu z chlapců pravil: „Yingele, vil nor, vestu zayn a goen.“ (Chlapče, měj vůli [*vil nor*], a budeš gaon, génius, i ty.) Vilno znamenalo *vil nor*. Litevský Jeruzalém byl založený na vůli natolik silné, že dokázala překonat každé protivenství. Židé mohli být velcí i v diaspoře, stačilo „mít vůli“. To měl dle Šmerkeho mínění na mysli židovský socialistický vůdce Volf Lacki Bertoldi, když při své návštěvě Strašunovy knihovny prohlásil: „Vilno není město, Vilno je idea.“¹³